

- ² Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 26-27; Пивоваров С. Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра (XI – перша половина XIII ст.). – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – С. 146.
- ³ Пивоваров С. Торгово-економічні зв'язки населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра в XII – першій половині XIII ст. // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Зб. Наук. праць. – Чернівці: Прут, 2006. – Т. 2 (22). – С. 61-72.
- ⁴ Коваль В.Ю. Византийские амфоры в юго-западной Руси // Краткие сообщения института археологии. – М.: Наука, 2005. – Вып. 218. – С. 86-87.
- ⁵ Коваль В.Ю. Амфоры византийского культурного круга в средневековой Руси (X-XIII вв.) // Русь в XIII веке. Древности тёмного времени. – М.: Наука, 2003. – С. 349.
- ⁶ Пивоваров С. Торгово-економічні зв'язки населення межиріччя Верхнього Пруту. – С. 66.
- ⁷ Пивоваров С. Византийські енколпіони в давньоруських старожитностях Буковини // Етнос. Культура. Духовність. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. – Чернівці, 2006. – Ч.2. – С. 213-220.
- ⁸ Пивоваров С. Вироби дрібної кам'яної пластики з давньоруських пам'яток Буковини // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2006. – Вип. 10. – С. 225.
- ⁹ Шапова Я.Н. Стекло Киевской Руси. – М.: Изд-во МГУ, 1972. – С. 109-110.
- ¹⁰ Пивоваров С. Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра. – С. 148.
- ¹¹ Пивоваров С. Византийська монета з Чорнівського городища // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – Т.3. – С. 154-159.
- ¹² Томенчук Б.П. Олешківська ротонда. Археологія дерев'яних храмів Галицької землі XII-XIII ст. – Івано-Франківськ: Гостинець, 2005. – С. 19-48; Томенчук Б. Археологія городищ Галицької землі. Галицько-Буковинське Прикарпаття. Матеріали археологічних досліджень 1976-2006 рр. – Івано-Франківськ: Видавель Третяк І.Я., 2008. – С. 29-38.
- ¹³ Літопис руський. – К.: Дніпро, 1989. – С. 286.
- ¹⁴ Ионисян О. Об одном эпизоде византийско-венгеро-галицких отношений во второй половине XII века // Галицко-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. – Львів, 1993. – С. 68-70.

УДК: 94:745/749(477.85)“1812/1868”

© Тамара Богачик (Чернівці)

РЕМЕСЛА ТА ДОМАШНІ ПРОМИСЛИ ПІВНІЧНОЇ БЕССАРАБІЇ В ДОРЕФОРМЕННИЙ ПЕРІОД (1812 – 1868 рр.)

У статті зроблено спробу на основі архівних джерел та опублікованих праць проаналізувати розвиток ремесла та домашніх промислів Північної Бессарабії упродовж дореформеного періоду (1812-1868 рр.).

Ключові слова: ремесло, домашні промисли, Північна Бессарабія, виробництво, ремісники.

Богачик Т.

Ремесло и домашние промыслы Северной Бессарабии в дореформенный период (1812-1868 гг.)

В статье сделано попытку на основании архивных источников и опубликованных работ проанализировать развитие ремесла и домашних промыслов Северной Бессарабии на протяжении дореформенного периода.

Ключевые слова: ремесло, домашние промыслы, Северная Бессарабия, производство, ремесленники.

Bogachik T.

Handcrafts and household crafts North Bessarabia in the pre-reform period (1812 – 1868)

The article brings up the attempt to analyze the handcrafts and household crafts development on the platform of archive data and publications in the area of North Bessarabia during the pre-reform period (1812 – 1868).

Key words: crafts, household crafts, North Bessarabia, production, craftsmen.

З перших років приєднання бессарабських земель до Російської імперії у 1812 р. і до проведення тут реформи 1868 р. певна частина населення Північної Бессарабії, де питому її частку становили українці, займалися ремеслами та домашнім промислами. Північнобессарабські ремісники забезпечували потреби городян і селян регіону у їх виробничих та побутових запитах. Однак ремесло не досягло тут такої досконалості, як в інших губерніях Російської імперії. Ремісники займалися своїм ремеслом відповідно до попиту місцевого населення. Про це відзначено у працях М. Бабилунги¹, В. Жукова², Я. Гросула³, М. Мунтяна⁴, П. Кокирли⁵, буковинських науковців⁶. В окремих з цих праць про Північну Бессарабію йшлося в контексті висвітлення історії усієї Бессарабії. У статті ставиться за мету на основі архівних джерел та певного доробку згаданих авторів проаналізувати розвиток ремесла та домашніх промислів краю у дореформений період.

Переважна частина північнобессарабських ремісників володіла невеликими, примітивно обладнаними майстернями, які розміщувалися в житлових приміщеннях. Об'єм виробництва був невеликим, а прибутки ледве дозволяли задовольнити мінімальні потреби сім'ї і сплатити податки. Ковалі і теслярі, наприклад, не мали капіталів, і тільки деякі з них жили у власних будинках⁷.

Аналіз архівних джерел дає змогу стверджувати, що ремісничий стан Північної Бессарабії складався з майстрів-власників майстерень, підмайстрів, або челядників (найманих помічників) та учнів, що навчалися по декілька років певному ремеслу. Найбільш чисельною була група ремісників, до якої входили кравці, шевці, бондарі, гончарі, столярі, пекарі, м'ясники. Вони виготовляли вироби не тіль-

ки на замовлення, але й для ринку, для широкого кола покупців. Так, наприклад, на початку XIX ст. у Хотині налічувалося 32 таких ремісники (14 спеціалістів з обробки шкіри, 9 ткачів, 9 булочників і м'ясників). Ремісники будівельних спеціальностей цього повітового міста (муляри, пічники, штукатури, покрівельники, теслярі), які працювали переважно на підряді, становили 1/7 усіх ремісників міста. Представників третьої групи: слюсарів, спеціалістів з обробки дерева, міді, золота, зброярів, які обслуговували вузьке коло замовників, у зазначений період зовсім не зафіксовано⁸.

Варто зазначити, що в перше десятиліття дореформеного періоду найвища питома вага ремісників у складі міського населення спостерігалася в Хотині – 30,1%, що було найвищим показником серед північнобессарабських і буковинських земель (для порівняння: у Бельцькому повіті – 29,6%, а в Чернівцях – 24,8%)⁹.

У 1819 р. в Хотині налічувалося 76 ремісників, серед яких найбільше шевців – 37, столярів – 8, ковалів – 8. Менше каменотесів (3 особи), ткачів, гончарів, бондарів (по 1 майстру). Срібні та мідні виробни виготовляли 17 ремісників-євреїв. Представники цієї національності у зазначений період були у кожній ремісничій галузі і в цілому становили 1,1% населення міста¹⁰.

Слід додати, що міське ремесло Хотина розвивалося з урахуванням попиту не тільки міського, але й сільського населення. Незважаючи на те, що хотинські ремісники продовжували займатися сільським господарством, розвиток ремесла дедалі більше відмежовував їх від аграрного сектора¹¹.

Після приєднання краю до Російської імперії тут простежується збільшення чисельності ремісничих спеціальностей та осіб, що ними володіли. Так, наприклад, впродовж першої половини XIX ст. кількість ремісників тільки у північнобессарабських містах – Хотині, Бельцях, Сороках – зросла у 3,3 рази. У зазначений період значне місце займали ремісничі спеціальності, спрямовані на виготовлення предметів одягу, продуктів харчування. Водночас збільшувалася чисельність ковалів, теслярів, мулярів, бондарів, столярів.

Хвиля зростання північнобессарабських ремісників зафіксована вже наприкінці 20-х років XIX ст. Згідно з відомостями 1828 р., у повітових центрах півночі Бессарабії налічувалося 177 ремісників (11,2% загальногубернської кількості). У Хотинському повіті із 117534 жителів ремісники становили 0,9% (1071 особа). Відповідно у Бельцькому повіті ремісництвом займалися 300 осіб та 175 державних селян (всього – 0,5% населення). У повітовому центрі Бельцях ремісники склали 1,2%, сусідньому Хотині – 1,3% та Сороках – 0,8% жителів¹².

На середину 30-х років XIX ст. у переліку ремісничих спеціальностей краю значне місце займали шевці, кравці, кушніри (48,9% всіх північнобессарабських ремісників). Так, наприклад, у 1835 р. у Хотині ця найчисельніша група становила 4,8% усього населення міста, де шевців налічувалося 74 особи, кравців – 55, кушнірів і шапкарів – 42. Ремісників будівельних спеціальностей, які працювали переважно на замовлення, зафіксовано 50 осіб, а майстрів з обробки срібла й міді – 16¹³.

У 40-50-ті роки XIX ст. ремесло північнобессарабських центрів було також представлене чималою кількістю ремісничих спеціальностей. Пріоритетні позиції займали кравці, шевці, пекарі, булочники, м'ясники, капелюшники, рукавичники, які загалом становили 17,4% міських бессарабських ремісників. Найбільше у містах Північної Бессарабії налічувалося шевців (173 особи), кравців (160). Відповідно їхня питома частка серед міських ремісників краю становила 15,4% та 16,8%. Меншою була кількість ремісників, які виготовляли продукти харчування (пекарі, булочники – 44 особи (14,2%), м'ясники, ковбасники – 46 (23,1%))¹⁴.

Однак зазначені дані заперечують результати попередніх досліджень, здійснених радянськими науковцями В. Жуковим, Я. Гросулом, І. Будаком. Використані ними джерела подають значно нижчі кількісні показники за 1844 р. по Хотину та Бельцях. Так, у Хотині, за нашими підрахунками, налічувалося 557 ремісників (попередні дані – 350), Бельцях – 350 (замість наведених 97). Зазначена чисельність по Сороках (53 ремісники) співпадає з попередніми джерельними відомостями. Ймовірно, така невідповідність є наслідком необ'єктивності статистичних даних першої половини XIX ст., до яких внесено тільки вільних (нецехових) ремісників¹⁵.

Зауважимо, що в статистичних звітах того періоду пропущено музикантів, візників, човнярів, гончарів і ремісників, які виготовляли свічки. Серед ремісничих спеціальностей були ще кондитери, яких також не включено до статистики. Тому відомості про їхній чисельний склад відсутні.

Необхідно зазначити, що в зазначений період ремісницькими спеціальностями володіли не тільки чоловіки, але й жінки. Наприклад, у 1844 р. серед 264 майстрів Бельців 3,6% були жінки, з 557 хотинських ремісників – 3,2%. Вони займалися переважно кравецтвом, виготовляли предмети одягу та продукти харчування. У Сороцькому повіті зі 134 майстрів – 9,7% (13 осіб) були представниками жіночої статі. Цікаво, що окрема частина з них були фахівцями з мулярської справи¹⁶. Проте до середи-

ни XIX ст. північнобессарабські центри все ще поступалися чисельністю ремісникам Кишинєва, Акермана, Ізмаїла.

Північнобессарабське міське ремесло було представлене більшою кількістю спеціальностей, ніж сільське, оскільки воно розвивалося з урахуванням попиту і сільського, і міського населення. Значна частина ремісників, які працювала не на замовлення, самі продавали вироби в майстернях або на ринках та ярмарках. Матеріали та сировину для заняття своїм ремеслом у регіоні найбільшого зосередження ремісників – Хотинському повіті – ковалі, кушніри, чоботарі купували у буковинських і галицьких торговців на міських ринках, а майстри з виготовлення мідних і скляних виробів – у російських купців, які приїжджали сюди із дорогим крамом. Гончарі для виготовлення посуду використовували глину з міської землі, а фарби та мідь купували на ринку. Однак майже всі майстри-ремісники свої вироби продавали здебільшого в Хотині та цинуті, і “... вигоду від цього одержували тільки для утримання себе...”¹⁷.

Аналіз джерельної бази стосовно стану ремесла у 50-60-ті роки XIX ст. доводить, що із 5,5 тисячі міських бессарабських ремісників північнобессарабські майстри становили 14,2-14,6%. Водночас збільшилася кількість осіб, зайнятих у сільському ремеслі, що зумовило її переважання над міським майже вдвічі¹⁸.

Відносно кількісної питомої ваги ремісників у повітах Північної Бессарабії варто відзначити, що до середини XIX ст. більше ремісників перебувало у Сороцькому повіті (23% загальнобессарабської кількості), менше – у Хотинському та Бельцькому (відповідно – 15% і 13%). Вже на початку 60-х років першість зайняв Хотинський повіт (другий після губернського Кишинєва) – 20%. У Бельцькому та Сороцькому повітах ремісники становили близько 10%¹⁹.

У північнобессарабських селах набули поширення ремесла з обробки продуктів тваринництва, гончарна справа, деревообробка і цегельно-черепичне виробництво, бондарство, ткацтво та кушнірство. Окремими ремеслами (виготовленням килимів і простого сукна) займалося виключно жіноче населення²⁰.

Сільські майстри-ремісники відповідно до ступеня тривалості виробничої діяльності поділялися на сезонних і тих, які працювали увесь рік. Окремі з них наймалися на певний період на мануфактури купців, поміщиків та заможних міщан-ремісників. Наприклад, спеціалісти столярної та ковальської справи працювали на такому виробництві поміщика Немишеско в українському селі Гвіздівцях Хотинського повіту, у майстерні хотинського міщанина А.Люби²¹. Однак достовірні відомості стосовно їхньої чисельності в регіоні відсутні.

Кількість ремісників у державних селах до середини 30-х років XIX ст. залишалася незначною. У 40-50-х роках, наприклад, у таких населених пунктах Хотинського повіту налічувалося тільки до 30 ремісників. Серед них переважали колісники, візникарі, кушніри, шевці²².

У першій половині XIX ст. особливим залишався соціальний статус північнобессарабських міських ремісників, що відображав феодальні риси залежності від середньовічного цехового устрою. За міськими майстрами залишалося право мати тільки одного-двох підмайстрів або учнів. Неухильне виконання таких вимог цеховими старшинами в цілому підтримувало визначений порядок упродовж усього дореформеного періоду²³.

Згідно з діючим ремісницьким статутом тільки в Хотині в 1819 р. створено ремісничу управу, яка існувала відповідно до правил цехового устрою. У Бельцях і Сороках діяли ремісничі цехи²⁴. Функціонування Хотинської управи пояснювалося значною акумуляцією тут ремісників та утворенням таких ремісницьких цехів, як кравецький, шевський, кожум'яцький, теслярський, слюсарний, шапкарський, сріблярський. Пізніше в місті діяли цехи пекарів, булочників, м'ясників, бондарів та столярів. Досить часто зазначені цехи об'єднували не тільки спеціалістів одного профілю. Наприклад, цех бондарів включав ремісників, які займалися виготовленням коліс, а до цеху столярів входили склярі²⁵.

Цехи об'єднувалися у ремісничі товариства, які очолювали старшини, що входили до міської думи та ремісничої управи. Варто зауважити, що переважну більшість цехових старшин становили єврей-ремісники. Так, наприклад, у списку обраних членів Хотинської міської думи від 6 листопада 1818 р., до якої ввійшли сім цехових старшин, п'ятеро були представниками єврейської національності²⁶.

Незадовільний стан тогочасної статистики унеможливило точно визначити належність ремісників до цехових об'єднань. У 40-50-х роках XIX ст., згідно з рапортами земських судів, цехові ремісники Північної Бессарабії становили загалом 46,1% всіх майстрів краю²⁷.

Стабільними залишалися впродовж всього дореформеного періоду статутні вимоги щодо членів ремісничих товариств краю. Цеховими майстрами могли стати ремісники, які досконало володіли своїм ремеслом, мали свідоцтво фахівців, у яких раніше навчалися і працювали. Тільки таким ремісникам надавалося право мати підмайстрів або учнів. Окрім того, згідно із томом XI зводу законів Ре-

місничого статуту, якого суворо дотримувалися на всіх бессарабських землях, майстри добровільно вносили до ремісничої скарбниці податки, визначені управою²⁸.

Незважаючи на регламентовані законом порядки, ремісничі управи та їхні керівники порушували їх, поширюючи свою владу, зокрема, на нецехових майстрів. Зокрема це стосувалося тих ремісників, які без відома і належності до цехової управи залучали до роботи підмайстрів та учнів. Справи порушників розглядалися на засіданнях міського магістрату, де приймалося виключно традиційне для всіх рішення: сплатити штраф на користь ремісничої скарбниці у розмірі 1 руб. 50 коп. сріблом та заборонити утримувати підмайстрів та учнів²⁹.

Серед керівництва ремісничої управи поширеним явищем залишалося хабарництво та продаж фальшивих свідоцтв ремісникам, які не мали відповідної фахової підготовки. Водночас траплялися випадки, коли Хотинська реміснича управа упереджено ставилася до ремісників-іноземців і забороняла їм займатися ремісництвом на території краю. Наприклад, у 1839 р. четверо буковинських заробітчани-ремісників скаржилися, що управа Хотина не дозволяла їм займатися кравецькою справою³⁰.

За соціальним статусом міські північнобессарабські ремісники (цехові і позацехові) були переважно селянами, які залишили сільські господарства. Набуваючи статусу міщан, вони відкривали дрібні підприємства або ж працювали по найму³¹. Життєві умови переважної більшості міських ремісників залишалися важкими, бо визначалися мізерними прибутками і поганими умовами праці. Досить часто бідність майстрів-ремісників доходила до того, що значна частина з них була неспроможна сплатити податки, і з цієї причини цехові ремісники відмовлялися прийняти їх до свого складу. Тому більшість північнобессарабських ремісників сплачувала такі ж державні податки, як інші жителі міських центрів³².

У дореформеній Північній Бессарабії переважали дрібні примітивні майстерні: миловарні та воскові підприємства. Досить часто значна їх частина не досягала навіть мануфактурної стадії. Відсутність природних запасів палива і мінеральної сировини, нестача кваліфікованої робочої сили та недосконале обладнання ставали причинами повільного розвитку ремісничко-мануфактурного виробництва.

Впродовж першої половини XIX ст. деякі ремесла, не витримуючи конкуренції з великим виробництвом, занепадали. Така доля, наприклад, спіткала гончарне ремесло. Північнобессарабські гончарі користувалися звичайними примітивними знаряддями праці – гончарним кругом і горнами для випалювання посуду³³. Звичайно, виготовлений у такий спосіб гончарний посуд не витримував конкуренції з порівняно дешевим і міцнішим залізним посудом та іншими виробами, які почали виготовляти російські фабричні підприємства.

Окреме значення у господарському житті Північної Бессарабії мали візницький, лісовий, рибний, ткацький та інші промисли. Окремі з них набули розвитку після приєднання краю до Російської імперії. Насамперед це стосується візницького промислу, який інтенсивно розбудовувався з розширенням шляхового будівництва в регіоні.

Жителі північнобессарабських земель ще в перші десятиліття дореформеного періоду займалися перевезенням різних вантажів гужовим транспортом: дров, будівельного лісу, зерна, горілки, солі, а також пасажирів. Частіше всього перевезення здійснювалися на близькій відстані (в межах повіту)³⁴.

Ціни на перевезення вантажів, що існували у Північній Бессарабії, залежали від пори року та відстані перевезень. Порівняльний аналіз джерельної бази з зазначеної проблеми дозволяє зробити висновок, що найвищі ціни перевезень серед північних повітів зафіксовано у 1850 році у Сороцькому повіті. У 1860-х роках спостерігається помітне зниження вартості перевезень в усіх повітах Північної Бессарабії. Перевезення вантажів від Хотина до Одеси коштувало 2,5 – 3 крб. з четверті; з Бельців до Одеси – 2 – 2,5 крб.³⁵.

Незважаючи на досить багату сировинну базу, деревообробна промисловість у Північній Бессарабії була розвинута слабо. У 40-х роках XIX ст. в регіоні налічувалося більше 4600 десятин державного лісу (20,4% всього державного лісового масиву Бессарабії), понад 60 тисяч десятин, що належали поміщикам і монастирям (18,2%)³⁶. Недостатній розвиток деревообробної промисловості краю був зумовлений тим, що переважна більшість сировини вивозилася за межі Бессарабії, а натомість з інших губерній Російської та Австрійської імперій активно ввозилися готові вироби з дерева, які мали значний попит серед місцевого населення. Проте лісовий промисел відіграв вагомий роль у житті північнобессарабських селян, адже царани в поміщицьких і монастирських володіннях заготовляли дрова, будівельний ліс³⁷.

У передреформені роки лісові угіддя в регіоні зменшувалися у зв'язку з хижачьким вирубуванням і викорчовуванням дерев для очищення землі під рілля. Серед північних повітів значна частина лісів залишалася у Хотинському повіті – 47481 десятина (51754 га), що складала 16,5% площі бессарабсь-

ких лісів (для порівняння: Сороцький – 25403 десятини (8,8%), Бельцький – 22600 (7,8%), Акерманський – 4144 (1,4%)³⁸.

Знищення лісів негативно позначилося на розвитку іншого промислу в краї – бджільництва. Розведенням бджіл та добуванням воску і меду займалися представники різних станів. Бджільництво в регіоні тривалий час велося у вигляді бортництва. Під час перших переписів у краї налічувалося понад 1 тис. пасік, в яких було до 40 тис. вуликів. З 20-х років XIX ст. почали застосовувати примітивні вулики-дуплянки, яких у 1828 р нараховувалося близько 50 тис. шт. (49,3%). Серед усіх бессарабських повітів у цьому напрямку значно виділявся Бельцький, у якому зосереджувалося 26,7% бессарабських вуликів та видобувалося більше 9 тис. пудів меду і воску (22,4% загальнобессарабської кількості). У Хотинському повіті відповідно з 22367 вуликів збиралося щорічно 12793 пуди меду та воску. Майже 61,2% північнобессарабського меду продавалося на бессарабських ринках³⁹.

Загалом бджільництво мало підпорядковане значення у сільському господарстві і певною мірою залежало від лісових угідь краю⁴⁰. З 20-х років XIX ст. у зв'язку із частими посухами і зниженням цін на мед цей промисел поступово почав занепадати. А у передреформений період, за твердженням А. Защука, взагалі перебував у незадовільному стані⁴¹.

Рибним промислом займалися селяни та міщани придністровських сіл Північної Бессарабії. Вилувлювали рибу переважно для власного споживання, рідше – для продажу. Місцем вилуви слугували Дністер та місцеві ставки й озера. Згідно з господарським переписом 1817 р. у 189 населених пунктах трьох північних повітів населення займалося рибним промислом. На їхній території знаходилося 240 ставків та озер, що належали поміщикам (59,7%), 30 (7,4%) – монастирям, 38 (9,4%) – резешам, 29 (7,2%) – царанам⁴². Однак рибальство тут, на відміну від південних повітів області, залишалося підсобним промислом у господарському житті населення.

Серед домашніх промислів Північної Бессарабії найбільш поширеним було ткацтво, яким займалися все жіноче населення. Ткацькі верстати – “кросна” – стояли майже у кожній північнобессарабській хаті. Ткали полотно на одяг, рушники, килими. Для ткацтва використовували пряжу з лляного і конопляного волокна, овечої та козячої вовни. Прядінням займалися тільки жінки у вільний від сільськогосподарських робіт час. Виготовлений домотканий одяг (горбатки, крайки, сорочки, хустки, пояси) прикрашали вишивками. Цим художнім промислом особливо славився Хотинський повіт. В усіх північних повітах краю традиційний національний одяг (сардаки, манти, рукавиці, кожухи) оздоблювався вовняними нитками⁴³.

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що незважаючи на відсутність окремих джерельних відомостей, безперечним є факт розширення традиційних і появи нових ремесел, збільшення обсягу їх виробництва. Аналіз архівної бази дає можливість стверджувати, що такі зміни почали відбуватися вже у 30-40-х роках XX ст. На середину XIX ст. у повітових центрах Північної Бессарабії спостерігається скорочення чисельності міських ремісників. Упродовж усього досліджуваного періоду поряд з нецеховими організаціями функціонувало цехове ремесло, яке насамперед регламентувало соціальний статус міських ремісників.

В умовах натурального господарства формувалася домашня промисловість, що забезпечувала потреби сільського населення.

Важливу роль у господарському житті регіону відігравали промисли, серед яких провідне місце посідали ткацький та візницький, в якому була задіяна значна частина населення Північної Бессарабії.

¹ Бабилунга Н. Промышленность Бессарабии в конце XIX – начале XX в. / Н. Бабилунга. – Кишинев: Штинца, 1985. – 151 с.

² Жуков В. Города Бессарабии. (1812-1861 гг.) / В. Жуков. – Кишинев: Карта молдовеняскє, 1964. – 752 с.; Жуков В. Города Бессарабии (1861-1900) / В. Жуков. – Кишинев: Штинца, 1975. – 290 с.

³ Гросул Я. Прогрессивное значения присоединения Бессарабии к России / Я. Гросул, И. Будак. – Кишинев: Карта молдовеняскє, 1968. – 20 с.; Гросул Я. Очерки истории народного хозяйства Бессарабии (1812-1861 гг.) / Я. Гросул, И. Будак – Кишинев: Карта молдовеняскє, 1967. – 399 с.

⁴ Мунтян М. Экономическое развитие дореформенной Бессарабии / М. Мунтян // Ученые записки Кишиневского гос. университета. – Кишинев: Штинца, 1971. – Т. 117. – С. 4-385.

⁵ Кокырла П. Социально-экономическое развитие молдавского города в конце XVII – начале XIX в. / П. Кокырла. – Кишинев: Штинца, 1989 г. – 149 с.

⁶ Добржанський О. Хотинщина: історичний нарис / О. Добржанський, Ю. Макар, О. Масан – Чернівці: Молодий буковинець, 2002. – 464 с.; Буковина: історичний нарис [відп. ред. В.М. Ботушанський]. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – 416 с.

⁷ Національний Архів Республіки Молдова. – Ф. 2. Канцелярія Бессарабського губернатора – Оп. 1. – Спр. 1199. – 79 арк.; Гросул Я. Очерки истории народного хозяйства Бессарабии (1812-1861 гг.) / Я. Гросул, И. Будак – Кишинев: Карта молдовеняскє, 1967. – С. 283.

- ⁸ Кокырла П. Социально-экономическое развитие молдавского города в конце XVII – начале XIX в. / П. Кокырла. – Кишинев: Штиинца, 1989 г. – С. 48.
- ⁹ Богачик Т. Міське ремесло на Хотинщині в першій половині XIX ст. / Т. Богачик // Буковинський історико-етнографічний вісник. Вип. 6. – Чернівці: Прут, 2004. – С. 59; Кокырла П. Социально-экономическое развитие молдавского города в конце XVII – начале XIX в. / П. Кокырла. – Кишинев: Штиинца, 1989 г. – С. 49.
- ¹⁰ Національний Архів Республіки Молдова. – Ф. 5. Бессарабське обласне управління. – Оп. 3. – Спр. 621. – Арк. 12.
- ¹¹ Державний архів Чернівецької області. – Ф. 40. Хотинський міський магістрат. – Оп. 1. – Спр. 147. – Арк. 112; Жуков В. Города Бессарабии. (1812-1861 гг.) / В. Жуков. – Кишинев: Картя молдовеняскє, 1964. – С. 83.
- ¹² Національний Архів Республіки Молдова. – Ф. 2. Канцелярія Бессарабського губернатора – Оп. 1. – Спр. 1199. – Арк. 61.
- ¹³ Національний Архів Республіки Молдова. – Ф. 2. Канцелярія Бессарабського губернатора – Оп. 1. – Спр. 2139. – Арк. 76.
- ¹⁴ Національний Архів Республіки Молдова. – Ф. 2. Канцелярія Бессарабського губернатора – Оп. 1. – Спр. 4505. – Арк. 154.
- ¹⁵ Там само, арк. 142-154; Гросул Я. Очерки истории народного хозяйства Бессарабии (1812-1861 гг.) / Я. Гросул, И. Будак – Кишинев: Картя молдовеняскє, 1967. – С. 281.
- ¹⁶ Там само, арк. 142-154.
- ¹⁷ Національний Архів Республіки Молдова. – Ф. 2. Канцелярія Бессарабського губернатора. – Оп. 1. – Спр. 4879. – Арк. 361; Ф. 5. Бессарабське обласне управління. – Оп. 3. – Спр. 621. – Арк. 10.
- ¹⁸ Жуков В. Формирование и развитие буржуазии и пролетариата Бессарабии (1812-1900 гг.) / В. Жуков. – Кишинев, 1982. – С. 79.
- ¹⁹ Жуков В. Города Бессарабии (1861-1900) / В. Жуков. – Кишинев: Штиинца, 1975. – С. 59.
- ²⁰ Батянов И. Статистическое описание Бессарабии в 1828-1831 гг. [рукопись], 1832. // АОТІС. – Ф.5. – Спр. 669. – Арк. 34.
- ²¹ Національний Архів Республіки Молдова. – Ф. 2. Канцелярія Бессарабського губернатора. – Оп. 1. – Спр. 7372. – Арк. 82; Спр. 7750. – Арк. 8.
- ²² Державний архів Одеської області. – Ф. 3. Головний статистичний комітет Новоросійського краю. – Оп. 1. – Спр. 79. – Арк. 7 – 7 (зв.).
- ²³ Мунтян М. Экономическое развитие дореформенной Бессарабии / М. Мунтян // Ученые записки Кишиневского гос. университета. – Кишинев: Штиинца, 1971. – Т. 117. – С. 196.
- ²⁴ Бабилунга Н. Промышленность Бессарабии в конце XIX – начале XX в. / Н. Бабилунга. – Кишинев: Штиинца, 1985. – С. 114.
- ²⁵ Національний Архів Республіки Молдова. – Ф. 5. Бессарабське обласне управління. – Оп. 2. – Спр. 450. – Арк. 6368; Жуков В. Города Бессарабии. (1812-1861 гг.) / В. Жуков. – Кишинев: Картя молдовеняскє, 1964. – С. 91.
- ²⁶ Національний Архів Республіки Молдова. – Ф. 5. Бессарабське обласне управління. – Оп. 2. – Спр. 450. – Арк. 6368.
- ²⁷ Національний Архів Республіки Молдова. – Ф. 2. Канцелярія Бессарабського губернатора. – Оп. 1. – Спр. 4505. – Арк. 142.
- ²⁸ Державний архів Чернівецької області. – Ф. 40. Хотинський міський магістрат. – Оп. 1. – Спр. 147. – Арк. 144.
- ²⁹ Державний архів Чернівецької області. – Ф. 40. Хотинський міський магістрат. – Оп. 1. – Спр. 189. – Арк. 39-42.
- ³⁰ Державний архів Чернівецької області. – Ф. 40. Хотинський міський магістрат. – Оп. 1. – Спр. 77. – Арк. 153.
- ³¹ Мунтян М. Экономическое развитие дореформенной Бессарабии / М. Мунтян // Ученые записки Кишиневского гос. университета. – Кишинев: Штиинца, 1971. – Т. 117. – С. 204.
- ³² Національний Архів Республіки Молдова. – Ф. 134. – Бессарабська державна палата. – Оп. 2. – Спр. 37. – Арк. 17; Спр. 101. – Арк. 65.
- ³³ Національний Архів Республіки Молдова. – Ф. 2. Канцелярія Бессарабського губернатора. – Оп. 1. – Спр. 4879. – Арк. 420.
- ³⁴ Державний архів Чернівецької області. – Ф. 40. Хотинський міський магістрат. – Оп. 1. – Спр. 136. – Арк. 17.
- ³⁵ Зашук А. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба / А. Зашук – С.-Петербург, 1862. – С. 86. – (Бессарабская область).
- ³⁶ Записки Бессарабского областного статистического комитета / [под ред. А. Егунова] – Кишинев, 1864. – Т.1. – С. 190-233.
- ³⁷ Державний архів Чернівецької області. – Ф. 117. Хотинський повітовий суд. – Оп. 1. – Спр. 139. – Арк. 8; Труды Бессарабской губернской ученой архивной комиссии / [под редакцией И.Н.Халиппы]. – Кишинев, Тип. Шлиомовича, 1907. – Т. III. – С. 9-52.
- ³⁸ Зашук А. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба / А. Зашук – С.-Петербург, 1862. – С. 183. – (Бессарабская область).
- ³⁹ Національний Архів Республіки Молдова. – Ф. 2. Канцелярія Бессарабського губернатора – Оп. 1. – Спр. 1199. – Арк. 66.
- ⁴⁰ Комарницкий А. О пчеловодстве как христиански-народном промысле, в России вообще, и в Новороссийском крае и Бессарабии в особенности. / А. Комарницкий – Одесса: Тип. Францова и Нитче, 1856. – С. 7.
- ⁴¹ Зашук А. Статистика и этнография Бессарабской области. / А. Зашук – Одесса, 1862. – С. 282-283.
- ⁴² Труды Бессарабской губернской ученой архивной комиссии / [под редакцией И.Н.Халиппы]. – Кишинев, Тип. Шлиомовича, 1907. – Т. III. – С. 3-28.
- ⁴³ Буковина: історичний нарис [відп. ред. В.М. Ботушанський]. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – С. 112; Добржанський О. Хотинщина: історичний нарис / О. Добржанський, Ю. Макара, О. Масан – Чернівці: Молодий буковинець, 2002. – С. 168-169.